

UKRAJNA MINT OROSZ PROVINCIÁ A XIX. SZÁZADBAN

Kertészné Varga Beáta

Közel 150 évig – az 1780-as évektől a XX. század elejéig – Ukrajna területén két nagyhatalom osztozott: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a a Habsburg Monarchiához tartozott. Tehát a modern kor hajnalán az ukrán nép olyan politikai rendszerbe került, amely radikálisan különbözött attól, amit addig megszokott. Mint minden birodalmi dinasztia, az orosz Romanovok és az osztrák Habsburgok is etnikailag és kulturálisan különböző népcsoportok által lakott hatalmas területeket birtokoltak.

Mivel az ukránok mind nyelvileg, mind kulturálisan közeli rokonságban álltak az oroszokkal, a cári kormányzat Ukrajnát egyszerűen az "Orosz Föld" alapvető részének tekintette, figyelmen kívül hagyva eltérő történelmi hagyományait. A hivatalos nagyorosz felfogás II. Katalin cárnő 1793-as kijelentésére alapozódott, miszerint "Oroszország és Ukrajna valójában egy ország, csak egy történelmi baleset következménye, hogy egy időre különváltak egymástól".

A birodalmi adminisztrációs rendszert az 1770-es évektől kezdték kiépíteni az ukrán területeken, de az csak az 1830-as évekre érte el végleges formáját. Az orosz fennhatóság alatti ukrán régiót kilenc tartományra osztották fel, ami tulajdonképpen a három addigi gubernium háromfelé osztását jelentette. A Balparti Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebben tartották magukat, a Csernyihovi, Poltavai és Harkovi provinciát alakították ki. A jobbparti ukrán területeken, amelyeket a Romanovok csak részben szereztek meg és ahol a lengyel nemesek még mindig gazdasági függésben tartották az ukrán jobbágyaikat, a városokat pedig egyre nagyobb számban népesítették be idegen – elsősorban orosz és zsidó – etnikumok, a Kijevi, Podóliai és Volhíniai provinciát hozták létre. Az újonnan megszerzett déli területeken – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein – a Jekatyerinoszlavi, Herszoni és Tavriai tartományok formálódtak ki.

Az új közigazgatási rendszer általában előnytelennek bizonyult több olyan autonómiával rendelkező ukrán város számára, mint amilyen Kijev is volt. Kijev a még mindig hatályos magdeburgi jog értelmében önkormányzati joggal rendelkezett, amely privilégiumát – az ukránai városok között utolsóként – 1835-ben elveszítette.

A provinciák élén az orosz kormányzó állt, akinek a munkáját döntően a helyi nemesek soraiból származó hivatalnokok segítették. Az orosz kormányzat ugyanis nem rendelkezett annyi képzett orosz bürokratával, hogy a peremtartományokat is fel tudják velük tölteni. Így kialakult az az adminisztrációs rendszer, amelyben a legmagasabb posztion álló hivatalnokok arisztokraták voltak, a középfokú igazgatásban a köznemességet foglalkoztatták, míg alsó szinten a kismemesség kapott hivatalt.

A Romanovok hatalmától és nagyságától lenyűgözve, az egyéni karrier lehetőségeit szem előtt tartva az ukrán elit mindent elkövetett, hogy betagozódjon az orosz birodalmi nemességbe. Ennek érdekében feladtak magukból mindent, ami ukránnak számított és emiatt az ukrán nemzeti érzelmű történetírók sokszor vádolták őket azzal, hogy méltatlan módon feladták nemzeti sajátosságaikat és megalkuvóvá váltak az oroszokkal. Egy 1795-ös felmérés alapján az ukrainai orosz kormányzó, Krecsetnyikov szerint a volt Hetmanátus területén 12597 személy számított "kétséget kizáróan nemesnek". De ezenkívül még megközelítőleg ugyanannyi nemes volt azokkal a perekkel elfoglalva, hogy elismerjék nemesi címüket. Az ukrán elit ideológiai harcot indított az ukrán rangok teljes elismertetéséért, amely mozgalom élére az ún. "patrióták" álltak, akiknek a gyűjtőmunkája eredményeképpen az addig bizonytalan történelmi emlékek hiteles dokumentumokkal – lengyel királyok okleveleivel, cárok és hetmanok közötti szerződésekkel, hetmani rendeletekkel stb. – lettek alátámasztva. A patrióták legfőbb sikerét az 1835-ös cári ukáz jelentette, amelyben a Romanovok minden katonai és polgári ukrán rangot elismerték automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként.

Az ukrán nemesség birodalmi integrációjának két formáját lehet elkülöníteni: az "asszimilátorokat" és a "hagyományőrzőket", amelyek nemcsak politikai ideológiák voltak, hanem eltértek a Hetmanátus örökségének értékelésében is.

Az "asszimilátorok" felfogása szerint nem szabad az autonóm ukrán hagyományokhoz ragaszkodni, hiszen Ukrajna jövője elkerülhetetlenül összefonódik az orosz birodalom sorsával, amit egyre inkább saját hazájuknak kezdtek tekinteni. Büszkéek voltak arra, hogy bejuthattak az udvari elitbe, ahol birodalmi karriereket futhattak be.

Hozzájuk hasonlóan a "hagyományőrzők" is elfogadták az Oroszországhoz való tartozás tényét, de ugyanakkor a birodalmi renden belül helyi jogi és hivatali rendszert kívántak kiépíteni. Képviselőik nem szerveződtek

egy mozgalomba, és általában eltérő céljaik voltak, de a múlthoz való ragaszkodásuk és a jelen mérsékelt kritizálása közös vonásuknak tekinthető. Többségük lojális maradt a Romanovokhoz és csupán arra törekedtek, hogy az egykori Hetmanátus néhány tradicionális intézményét, mint például a kozák sereget állítsák vissza. Az orosz kormányzat azonban semmilyen hagyományos kozák formáció visszaállítását sem engedélyezte, mert attól tartottak, hogy a kozák privilégiumok "megfertőzhetik" Kisoroszországot, ami esetleg az autonóm Ukrajna felélesztéséhez vezetne. Így a "hagyományőrzőknek" egyelőre csak a reménytelen múlt felé fordulás maradt.

Az ukrán városokat is érzékenyen érintette az autonómia elvesztése. Az ukrán polgárság önálló hagyományai annyira meggyengültek a XIX. század elejére, hogy a birodalmi normák bevezetése itt nem ütközött különösebb ellenállásba. A helyi kereskedők és iparosok egyre nehezebb politikai és pénzügyi helyzetbe kerültek, ugyanis városaikban a külkereskedelmet döntően a görögök és más idegen vállalkozók, a belkereskedelmet pedig az oroszok tartották ellenőrzésük alatt. A XIX. század közepére a balparti ukrán területeken az ukrán polgárság gyakorlatilag kisebbségbe szorult az idegen etnikumokkal szemben.

Az integrációs folyamat maga után vonta az ukrán papság részleges eloroszosodását is. A fejadó bevezetése, a papok számának állami szabályozása, valamint a kötelező papnevelői képzés döntően hozzájárult a papi rend zárttá válásához a XIX. században. Ezentúl az egyházi emberek kizárólag a két adómentes rendből, a papságból és a nemességből kerültek ki. Mivel azonban az egyházi szolgálatnak egyre kisebb lett a társadalmi elismertsége és a korábbinál szerényebb jövedelemmel járt együtt, így egyáltalán nem bizonyult népszerűnek a nemesség körében. Ezért a kötelező papnevelői intézetekbe gyakorlatilag csak papfiúkat vettek fel, így a papság egy részben eloroszosodott, zárt kasztta vált.

Az ukrán autonómia eltörlése egyben a magánföldesúri birokokon élő parasztság teljes jobbágysorba süllyesztését is jelentette, vagyis Ukrajnában is végbement a jobbágyság röghöz kötése.

Amíg II. Katalinnak néhány rendelettel sikerült eltörölni az autonóm elven működő tradicionális ukrán intézményrendszert és viszonylag gyorsan bevezetni ott a birodalmi adminisztrációt, addig több mint fél évszázadba telt, mire az ukrán társadalom már teljesen az orosz társadalmi struktúrát tükrözte.

Talán a legdöntőbb változás a Hetmanátus megszüntetése után a kozákság helyzetében ment végbe, amely társadalmi réteg kétségtelenül az ukrán történelem legjellegzetesebb jelenségének tekinthető.

II. Katalinnak a Zaporozsjei Szics likvidálásáról rendelkező 1775-ös ukázát követően a szétszéledt kozákok pusztává vált területeket hagytak maguk után. Ugyanakkor az orosz birodalom déli határa nyitottá és kevésbé védhetővé vált, kiteve az állandó mohamedán támadásoknak. Ezért Patyomkin javaslatára a cárnő 1787-ben kiadott egy rendeletet, amelyben a Zaporozsjei Had visszaállításáról rendelkezett, de szűkebb körű kiváltságokkal és új elnevezéssel. Ők voltak az úgynevezett "fekete-tengeri kozákok", akik jelentős érdemeket szereztek Oroszországnak a török szultánnal vívott háborújában. Katonai szolgálataikért cserében arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként a töröktől újonnan elhódított ocsakovi térséget, ahol egyébként már be is rendezkedtek. Ehelyett azonban a kedvezőtlenebb klímájú Kubán folyó vidékére voltak kénytelenek áttelepedni 1792-94 között. Az immár kubáni kozákok számára a legnehezebb annak a változásnak a lelki feldolgozása bizonyult, hogy a korábbi autonóm szervezeti formáikról áttérjenek az orosz önkényuralmi rendszerbe való közvetlen betagozódásra.

1794-ben látott napvilágot az a dokumentum, amely a kubáni kozákság társadalmi-szervezeti felépítését határozta meg és amelyből kitűnik, hogy a kubáni hadsereg megteremtésével felelevenítették – bár lényegesen csökkentett jogkörrel – a zaporozsjei hagyományokat.

A Kubánon túli hegylakókkal szemben összecsapások, valamint a Perzsiával és Törökországgal vívott háborúk folyamán az orosz vezetés is belátta, hogy számára is előnyös lehet a kozákság számának gyarapodása, amely folyamatot 1808–1820 között a "kisorosz" kozákoknak a Poltavai és Csernyihovi tartományból Kubánba történő szervezett áttelepítésével is támogattott. (Ez az akció kb. 50 ezer embert érintett családtagjaikkal együtt.)

A kubáni kozákság fennállása mégis rövid életűnek bizonyult (1792–1842). A privilégiumaikat érintő első megszorító intézkedések I. Pál idején kezdődtek, aki egy lázadásuk leverése után megtiltotta a kosevoj atamán választás útján történő beiktatását. I. Sándor alárendelte őket a Tavriai kormányzóság adminisztrációjának, majd I. Miklós a "Fekete-tengeri hadsereg" helyzete elnevezésű 1842-es rendeletében végrehajtotta a kubáni kozákság teljes beolvasztását a birodalmi hadseregbe, megszüntetve ezáltal részleges különállásukat.

Hasonlóan mintegy ötven évig állt fenn az ún. Dunántúli Szics, amely török fennhatóság alatt – a Duna torkolatvidékén – jött létre. A dunántúli kozákok egy kisebb csoportja kosevoj atamánjuk, J. Gladkij vezetésével 1828-ban visszatért az orosz birodalom területére és segítséget nyújtottak a cárnak a szultán elleni háborújában. Ebből a mintegy 1500 fős különítményből alakult meg az Azovi-tenger nyugati partvidékén az ún. Azovi Sereg az orosz kormányzat által kinevezett atamánnal az élen. Az azovi kozákok soha nem elégedtek meg a számukra kijelölt szállásterülettel, ezért az 1860-as évek elején átköltöztek a Kubán folyóhoz és beolvadtak a már korábban alávetett helyzetbe került kubáni seregbe.

Ezután nézzük meg azon balparti kozák tömegek sorsát, akik az egykori Hetmanátus katonai bázisát képezték. 1783-ban II. Katalin rendeleti úton reguláris jellegűnek nyilvánította a balparti kozák lajstromozott sereget, így ezután a kozákok csak annyiban különböztek a jobbágyoktól, hogy ők katonai szolgálattal tartoztak az államnak.

1812-ben úgy tűnt, hogy újjáélednek a kozák hagyományok: a napóleoni háborúk idején a kis-oroszországi kormányzó, Lobanov-Rosztovszkij felvetette a cári kormányzatnak az önkormányzaton alapuló hagyományos kozák szervezeti formák visszaállítását. Ennek hírére az ukrainai kozákság hamarosan tizenöt lovasezredbe szerveződött és segítségükről biztosították a Romanovokat. Reményeikben mégis csalódniuk kellett, mert az autonómiájuk újjáélesztése helyett csupán kisebb engedményekkel voltak kénytelenek beérni.

Az 1830-as lengyel felkelés ismét kedvező alkalmat teremtett a kozák törekvések megvalósításához, de I. Miklós továbbra sem tudta tolerálni a kozák önkormányzat visszaállítását.

Az ukrán autonómia megszűnése nemcsak társadalmi, hanem kulturális következményekkel is járt. A Jobbparti Ukrajnában, miután ezt a területet a XVIII. század elején újra Lengyelországhoz csatolták, a kozákság intézménye már az orosz fennhatóság előtt megszűnt létezni, ugyanis a lengyel állam jogrendszere nem tűrte meg ezt a társadalmi formációt.

Az orosz kötelekben lévő ukrán tartományokban az elemi iskolarendszer gyakorlatilag megszűnt létezni, amit a jobbágyok számára káros pazarlásnak tekintettek. A nemesifjakat alapszinten orosz és külföldi házitánítók oktatták, míg az ún. "köztes rétegek" (= polgárság) számára II. Katalin, majd I. Sándor népiskolákat alapított. A középfokú tanintézetek egyre inkább elvesztették a régi nemzeti jellegüket. A felsőoktatásban is – amelyet a balpar-

ton a Kijevi Akadémia, Szloboda-Ukrajnában pedig a Harkovi Kollégium képviselt – hasonló folyamat ment végbe. Habár a XIX. század elején a keleti ukrán területeken az ukrán nép ösztönös ereje továbbélt a nyelvben, az életformában és a történelmi tradíciókban, a kulturális fellendülés mégis megtorpant.

A XVIII. század végétől kezdve az ukrán felső körök élénk tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy egyetemet hozzanak létre. Közülük Karazin volt az, aki 1804-ben kieszközölte I. Sándornál, hogy engedélyt adjon a harkovi egyetem megalapításához. Ezen felsőoktatási intézmény falain belül jelentek meg először ukrán területen a szláv egység eszméi. Az orosz nemesség szervezkedésének hatására 1818-ban megalakult az ukrán nemesség titkos politikai szervezete, az ún. Első Megegyezés Társasága, amelynek tagjai az orosz birodalom föderatív alapon történő átszervezését tüzték ki célul. Majd 1823-ban átalakult Egyesült Szlávok Társaságává, az ukrainai dekabristák titkos forradalmi csoportjává.

Az 1830-as évekre a Harkovi Egyetem köré csoportosult azoknak a patriótáknak a köre, akik az ukrán nemzeti újjászületés érdekében tudatosan tevékenykedtek a tudományok területén. Ebben a városban kialakult egy olyan atmoszféra, amelyben a figyelem elsősorban az ukrán nép kutatására és vizsgálatára irányult, saját nyelvén és történelmi hagyományaira alapozva.

Az 1830-as lengyel felkelés leverése után a cári kormányzat egyesítette a nyugati provinciáit – Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát –, hogy azokat "eredeti orosz földdé" alakítsa át. Az orosz vezetés elsődleges célja a lengyel befolyás csökkentése volt ebben a térségben, amelyet 1834-ben a kijevi Szent Vlagyimir Egyetem megalapításával is elő kívántak segíteni.

Az új intézmény megnyitását orosz részről elsősorban politikai okok indokolták: olyan egyetemet akartak létrehozni, amely az orosz kormányzat pozícióit erősíti meg a nyugati peremterületeken.

Ukrajnában különösen nagy jelentőséggel bírt az értelmiség megjelenése, mivel a nemesi elit asszimilálódott és így gyakorlatilag eltűnt. Ezért az értelmiségnek jutott az a szerep, hogy kulturális és politikai vezető szerepben átvezesse Ukrajnát a modern korba. Annak érdekében, hogy kiformalódjon a nemzeti identitástudat, az intelligencia az ukrán nép olyan egységes jellemzőire összpontosított, mint a történelem, a folklór, a nyelv és az irodalom. Vagyis az út a nemzeti öntudat megteremtéséhez könyvekkel volt kikövezve!

Ukrajnában, mint minden birodalom fennhatósága alatti régió esetében a nemzeti kultúra kialakítását és ápolását az is indokolta, hogy a kultúra

eszközeivel szembeszegüljenek az orosz dominanciával. 1846-ban, Kijevben megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely szervezet romantikus és idealisztikus formában alapvetően a pánszlávizmus és a keresztény testvériség eszmerendszerére épült. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. "Szláv Egyesült Államok" békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata szárnya azt forradalmi úton kívánta elérni. Az orosz önkényuralmi berendezkedéssel szemben egységesen a köztársasági államforma létrehozásától remélték az ukrán nemzeti törekvések megvalósulását, vagyis a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó nagyorosz nemzettel. Ugyanakkor céljaik között még mindig nem merült fel egy önálló ukrán állam igénye, hiszen az ukránok elszórtan éltek az orosz, osztrák és török birodalom területén. Bár a Cirill és Metód Társaság tagjainak létszámát és politikai hatását tekintve kevésbé bizonyult jelentősnek, le tartóztatott tagjainak büntetése mégis jóval súlyosabb volt, mint amit megérdemelték volna.

A XIX. század közepén az Orosz Birodalom alapjaiban rengett meg: a krími háborúban az európai nagyhatalmak a Romanovok balkáni terjeszkedését és a Boszporusz ellenőrzési jogának orosz kézre kerülését kívánták megakadályozni. A harcokban Ukrajna elsődleges emberi- és nyersanyagforrásként szolgált a birodalmi hadsereg számára. II. Miklós veresége nyilvánvalóan megmutatta Oroszország lemaradását a nyugat-európai államoktól, így II. Sándorra a birodalom megreformálásának nehéz feladata várt.

Az új cár óvatosan látott munkához: 1857-ben egy titkos tanácsot alapított, amelyben az ukránok is különösen nagy arányban – 273 nemes – képviseltették magukat. Ukrajna egyes régióinak eltérő érdekeik voltak a jobbágyfelszabadítást illetően: a balparti nemesek konyhakert nagyságú telkek szétosztásában gondolkodtak, míg a jobbpartiak mereven elzárkóztak a földbirtokaik felosztásától.

A cár 1861 február 19-én adta ki a jobbágyfelszabadításról szóló dekretumot. Az ukrán földesurak minden eszközt bevetettek, hogy megtarthassák jó minőségű földjeiket és a silányabb telkeket osztották szét a parasztok között magas áron.

II. Sándor fenti rendelete reformok egész sorozatát tette szükségessé: a legsürgősebben a helyi közigazgatást kellett volna átalakítani, ehhez azonban az orosz kormányzat sem megfelelő emberekkel, sem elegendő pénzzel nem rendelkezett. Így 1864-ben megengedték az egyes településeknek, hogy

önkormányzatot szervezzenek maguknak az oktatás, az orvosi ellátás, a postaszolgálat, az élelmiszerellátás és az infrastruktúra megszervezése céljából.

Annak ellenére, hogy a "nagy reformok" nem idéztek elő forradalmi változást az ukránok életében, mégis alapvető és mélyreható átalakulást eredményeztek. Az oktatás fejlődött, a jogi védelem egyre széleskörűbbé vált, a helyi önkormányzat megerősödött, a nemzeti tradíciók és érdekek számára egyre tágabb tér nyílt az önkifejeződésre.

IRODALOM

Michael Tsouloukidse: Die Ukraine. Leipzig, 1939

M. Hruschewskyj: Geschichte der Ukraine. Lemberg, 1916

Natalija Polonska-Vasylenko: Geschichte der Ukraine I–II. München, 1923

B. Krupnyckyj: Geschichte der Ukraine. Wiesbaden, 1963

Axel Schmidt: Ukraine – Land der Zukunft Berlin, 1939

Robert H. McNeal: Tsar and Cossack, 1855–1914. New York, 1989

O. Subtelny: Ukraine – A History. Toronto, 1988

Zenon E. Kohut: Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830). New York, 1988

А.Я. Ефименко: История украинского народа. Киев, 1990

В.А. Мякотин: Очерки социальной истории Украины. Прага, 1924

История Украинской ССР. Киев, 1953